

Κωνσταντίνος Παππάς*

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΩΣ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΙΣ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο κοινωνικοοικονομικός μετασχηματισμός της ελληνικής υπαίθρου αποτελεί ουσιαστική συνιστώσα του νέου μοντέλου αγροτικής δραστηριότητας, που χαρακτηρίζεται από τη διαφοροποίηση των τοπικών οικονομιών, την πολυαπασχόληση και την αύξηση της ζήτησης για ευέλικτο εργατικό δυναμικό. Η είσοδος των μεταναστών στη χώρα επιτάχυνε τις πραγματοποιούμενες αλλαγές συμβάλλοντας, υπό μια γενική θεώρηση, θετικά στις οικονομικά μετασχηματιζόμενες αγροτικές περιοχές της. Οι μετανάστες συμμετέχουν σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας στην ύπαιθρο, επιφέροντας πολλαπλές επιδράσεις στην κοινωνία και την οικονομία του ελληνικού αγροτικού χώρου. Στη συγκεκριμένη εργασία, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα την περιοχή της Ηπείρου, επιχειρείται η ανάδειξη σημείων χωρικής διαφοροποίησης αγροτικών περιοχών της και των αγορών εργασίας σε αυτές. Στη συνέχεια, με τη χρήση επίσημων στατιστικών στοιχείων και αδημοσίευτων δευτερογενών δεδομένων καθώς και την αξιοποίηση ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων από εμπειρική έρευνα σε εργοδότες μεταναστών, μελετώνται ζητήματα που σχετίζονται με τη διαφοροποίηση της απασχόλησης των μεταναστών σε τρεις, διαφορετικού τύπου, αγροτικές περιοχές που συνδυάζουν διαφορετικές δραστηριότητες των τομέων της οικονομίας και, γενικότερα, με την επίδραση της μεταναστευτικής εργασίας στην οικονομία της ελληνικής υπαίθρου.

* Υποψήφιος διδάκτορας στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων Αγροτικών Προϊόντων και Τροφίμων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Στέλεχος του Γραφείου Ερευνητικών και Αναπτυξιακών Προγραμμάτων του ΤΕΙ Ηπείρου.

Η ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

Οι περιφέρειες της Ελλάδας, συνολικά, κατά τα τελευταία χρόνια φαίνεται να συγκλίνουν προς το σύνολο των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) των 25 με αργό, όμως, ρυθμό, παρά τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της χώρας. Οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των περιφερειών εξακολουθούν να είναι σημαντικές σε ό,τι αφορά στο επίπεδο και την εξέλιξη των αναπτυξιακών επιδόσεών τους. Οι ανισότητες αυτές, οι οποίες συντηρούν την ανομοιογένεια μεταξύ των περιφερειών και την άνιση ανάπτυξή τους, συνδέονται με την έντονη γεωγραφική πολυμορφία της χώρας, σε συνδυασμό με την περιφερειακή της θέση στην ΕΕ, ως προς την απόσταση και το οικονομικό δυναμικό. Επιπρόσθετα, οι παρεμβάσεις των προηγούμενων ΚΠΣ και η εθνική πολιτική στήριξης της περιφερειακής ανάπτυξης δεν έχουν αμβλύνει πλήρως τις υφιστάμενες ενδοπεριφερειακές ανισότητες. Χωρικά, οι ενδοπεριφερειακές ανισότητες των περισσότερων περιφερειών εντοπίζονται στον ορεινό χώρο, με ελάχιστες σημειακές εξαιρέσεις, εξαιτίας της απομόνωσης ορεινών και απομακρυσμένων περιοχών. Συναντώνται, επίσης αναπτυξιακές ανισότητες σε νησιωτικές περιφέρειες όπου, συνήθως, υπάρχουν σημαντικά προβλήματα διασύνδεσης, ενώ δεν θα πρέπει να αγνοηθούν ενδοπεριφερειακές ανισότητες που διαμορφώνονται λόγω της κυριαρχίας ενός νομού ή μιας πόλης. Οι ανισότητες σχετίζονται με την ύπαρξη ή μη φυσικών πόρων καθώς και με ανισοκατανομή υποδομών, κυρίως υψηλής τεχνολογίας, πληροφορικής και επικοινωνίας και ανθρωπίνων πόρων. Εκφράζονται κυρίως με όρους χαμηλότερης παραγωγικότητας αλλά και με, σχετικά, χαμηλά ποσοστά απασχόλησης (Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007 - 2013, 2007). Εντούτοις, σε σύγκριση με τα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι παρατηρούμενες ανισότητες χαρακτηρίζονται από μια γραμμική τάση μείωσης διαχρονικά και σήμερα θεωρούνται σχετικά περιορισμένες.

Εστιάζοντας στις αγροτικές περιοχές της Ελλάδας διαπιστώνεται η δυσμενέστερη δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού, το χαμηλότερο εισόδημά του, το μικρότερο μορφωτικό του επίπεδο, σε σχέση με το σύνολο της χώρας, καθώς και μεγάλη εξάρτηση από τον πρωτογενή τομέα και σημαντική υστέρηση σε βασικές, κοινωνικές και πολιτιστικές υποδομές και υποδομές νέων τεχνολογιών.

Στην προσπάθεια ερμηνείας των προαναφερθέντων αναδεικνύεται η γενική θεώρηση πως η έλλειψη ανταγωνιστικότητας συνδέεται με την κυριαρχία του αγροτικού τομέα, στο μίγμα τομέων της οικονομίας της υπαίθρου, ο οποίος δεν είναι ιδιαίτερα ανταγωνιστικός αλλά και εγκατα-

λείπεται. Σε συνδυασμό με τη θεώρηση της χωρικής ανάπτυξης, ότι ανάπτυξη πραγματοποιείται στις περιοχές που υπάρχει συγκέντρωση μεγαλύτερων πληθυσμών, φαίνεται ότι η ύπαιθρος στο σύνολό της είναι λιγότερο ανεπτυγμένη και ανταγωνιστική. Ο χαρακτηρισμός αυτός, εντούτοις, έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι υπάρχουν τμήματά της που είναι περισσότερο ανταγωνιστικά σε σχέση με αστικές περιοχές, χαρακτηριστικό ετερογένειας της υπαίθρου.

Οι προσπάθειες ενσωμάτωσης της χώρας στην ΕΕ προκάλεσαν ριζικούς μετασχηματισμούς και επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία και στον αγροτικό χώρο (Ευστράτογλου κ.ά., 1998), ενώ, παρά τη μείωση της σχετικής σημασίας του (από 54% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού το 1961 και 38,4% το 1971 σε 18,7% το 1991 και 12,5% των απασχολούμενων σήμερα, σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ), ο πρωτογενής τομέας συνεχίζει να κυριαρχεί στις περισσότερες περιφέρειες της χώρας, καθώς χαρακτηρίζονται από υψηλή εξάρτηση από τη γεωργία και μικρή διαφοροποίηση της παραγωγής.

Ωστόσο, η μεγάλη μείωση της εργασίας που παρατηρήθηκε στη γεωργία και η επέκταση ευκαιριών απασχόλησης σε άλλους τομείς στις αγροτικές περιοχές (τουρισμός, δραστηριότητες επεξεργασίας βασιζόμενες στους αγροτικούς πόρους, βιομηχανικές/βιοτεχνικές δραστηριότητες, εμπόριο, και άλλες ιδιωτικές υπηρεσίες) φαίνεται να μεταβάλλουν με πολύ γρήγορους ρυθμούς την τομεακή δομή και τη διάρθρωση της απασχόλησης στην ύπαιθρο.

Οι εξελίξεις αυτές ερμηνεύονται ως απόρροια ενός, διαρκούς και με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, μετασχηματισμού του αγροτικού τομέα και της υπαίθρου, που ξεκίνησε με την είσοδο της Ελλάδας στην ΕΕ. Σε αντίθεση με το γενικότερο οικονομικό κλίμα κατά τη δεκαετία του 1980 και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990, σημειώθηκε ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας και, ταυτόχρονα, αύξηση των αγροτικών εισοδημάτων· μια ανάπτυξη που οφείλονταν, σε σημαντικό βαθμό, στις χρηματοδοτήσεις της ΚΑΠ και στη φιλοαγροτική πολιτική ενίσχυσης των αγροτικών εισοδημάτων που ακολούθησε το τότε κυβερνών σοσιαλιστικό κόμμα, που ίσως και να υπερέβαινε τις δυνατότητες της εθνικής οικονομίας (Βαΐου και Χατζημιχάλης, 1997· Λουλούδης και Μαραβέγιας, 1999). Η βελτίωση του επιπέδου ζωής στις αγροτικές περιοχές οδήγησε στην προοδευτική απόρριψη της αγροτικής εργασίας και στο τέλος της εσωτερικής μετανάστευσης για αγροτική εργασία (Βαΐου και Χατζημιχάλης, 1997).

Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1990, σημειώθηκε μείωση της ανταγωνιστικότητας τού –ακόμη ιδιαίτερα εκτεταμένου– αγροτικού τομέα, αρχι-

κά κυρίως λόγω της ύπαρξης δομικών προβλημάτων και, σε μεγάλο βαθμό, της μείωσης των ιδιωτικών επενδύσεων, αλλά και εξαιτίας της ανορθολογικής διαχείρισης των κοινοτικών κονδυλίων, καθώς και της άσκησης μιας ανεπαρκούς διαρθρωτικής πολιτικής (Kasimis et al., 2003· Λουλούδης και Μαραβέγιας, 1999). Όσον αφορά στα δομικά προβλήματα, αυτά περιστρέφονται γύρω από το μικρό μέγεθος των εκμεταλλεύσεων, το μεγάλο βαθμό τμηματοποίησης αυτών, το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και κατάρτισης των αγροτών, την υποβαθμισμένη προβολή των αγροτικών προϊόντων καθώς και την κακή κατάσταση του συνεταιριστικού κινήματος και της γραφειοκρατικής δημόσιας διοίκησης. Επιπρόσθετα, ήδη από τη δεκαετία του 1980 το, κυρίως εποχιακό, πρόβλημα της ανεπάρκειας γηγενούς αγροτικού εργατικού δυναμικού είχε γίνει αρκετά σοβαρό (Kasimis et al., 2003).

Η αλληλεπίδραση των προαναφερθέντων παραγόντων προκάλεσε προβλήματα στην παραγωγικότητα και στο κόστος της αγροτικής παραγωγής, με αποτέλεσμα τόσο τον περιορισμό της ανταγωνιστικότητας του πρωτογενούς τομέα στην ευρωπαϊκή και στις διεθνείς αγορές, όσο και την υποαπασχόληση στον τομέα καθώς και την πίεση του γεωργικού εισοδήματος σε χαμηλότερα επίπεδα (Κασίμης κ.ά., 2002· Kasimis et al., 2003· Kasimis and Papadopoulos, 2005).

Οι πιέσεις για τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και αναδιάρθρωση της γεωργικής παραγωγής είχαν ως αποτέλεσμα τη μείωση της συνολικής απασχόλησης στην οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση και την έξοδο μελών της οικογένειας στην εξω-γεωργική αγορά εργασίας. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν σε συγκέντρωση της εργασίας στον αρχηγό της εκμετάλλευσης ενώ, ταυτόχρονα, οδήγησαν σε έντονες ανάγκες μη-οικογενειακής αγροτικής απασχόλησης (Κασίμης κ.ά., 2003· Kasimis et al., 2003).

Αυτή η εξέλιξη ενισχύθηκε, αφενός, από το δημογραφικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η χώρα, το οποίο εμφανίζεται και στον αγροτικό τομέα, λόγω της γήρανσης του γεωργικού πληθυσμού, της μαζικής αγροτικής εξόδου των δεκαετιών του 1960 και του 1970 και της απροθυμίας των νέων να ασχοληθούν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία και, αφετέρου, από τη διαφοροποίηση των λειτουργιών της υπαίθρου με την ανάπτυξη εξωγεωργικών δραστηριοτήτων (Ευστράτογλου κ.ά., 1998· Kasimis and Papadopoulos, 2005).

Όπως ήταν αναμενόμενο, η έλλειψη πληθυσμού σε παραγωγικές ηλικίες κατέστησε αδύνατη την ανανέωσή του και οδήγησε τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, κυρίως, σε πληθυσμιακή αποδυνάμωση (Ανθούλου, 2001). Εντούτοις, εξαιρουμένων των περιοχών αυτών, οι περισ-

σότερες αγροτικές περιοχές διατήρησαν ή αύξησαν τον πληθυσμό τους. Σε κάποιες περιοχές υπήρξαν τάσεις εσωτερικής μετανάστευσης, με αποτέλεσμα ο πληθυσμός στις μικρού και μεσαίου μεγέθους πόλεις να αυξηθεί με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με τα αστικά κέντρα. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού που έχει αφήσει τις ορεινές περιοχές κινήθηκε προς τις πεδινές περιοχές του νομού του και, κυρίως, προς τις μικρές και μέσες πόλεις αυτού (Efstratoglou et al., 2001).

Παράλληλα, αρχίζουν να αναπτύσσονται νέες πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης της χώρας, καθώς προκύπτουν ζητήματα περιφερειακής εξισορρόπησης και κοινωνικής συνοχής, προστασίας του περιβάλλοντος και του αγροτικού τοπίου και αλλαγών στις χρήσεις γης της υπαίθρου.

Οι πολιτικές αυτές εκπορεύονται κυρίως από την ΚΑΠ (1992) και τις μετέπειτα μεταρρυθμίσεις της και από την υλοποίηση της Agenda 2000. Η μείωση του ευρωπαϊκού προστατευτισμού για τη γεωργία και, κατ' επέκταση, η αύξηση του ανταγωνισμού στις διεθνείς αγορές γεωργικών προϊόντων συνδυάστηκαν με τις αλλαγές των καταναλωτικών προτύπων και την αστική ζήτηση για νέα, υγιεινά, προϊόντα και υπηρεσίες του αγροτικού χώρου, αλλά και τη στοχοθέτηση νέων αγροτικών πολιτικών, την αστικοποίηση της αγροτικής κοινωνίας, την άσκηση νέων δραστηριοτήτων και επαγγελμάτων και την πραγματοποίηση νέων χρήσεων του αγροτικού χώρου, στο πνεύμα μιας λογικής με γνώμονα την ποιότητα.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, από το μεταπολεμικό μοντέλο άσκησης της γεωργίας με στόχο την αύξηση των γεωργικών αποδόσεων, πραγματοποιείται σταδιακό πέρασμα σε ένα διαφορετικό μοντέλο γεωργίας. Το μοντέλο αυτό χαρακτηρίζεται από τη διαφοροποίηση των τοπικών οικονομιών και την πολυαπασχόληση των αγροτών αλλά και, γενικότερα, των κατοίκων του αγροτικού χώρου, υπό το πρίσμα της «αειφόρου ανάπτυξης», της προστασίας και της ανάδειξης του φυσικού περιβάλλοντος (Παπαδόπουλος, 2004· Ανθοπούλου, 2001· Ζακοπούλου, 2000· Ευστράτογλου κ.ά., 1998· Βαΐου και Χατζημιχάλης, 1997).

Η ανάπτυξη άλλων, μη αγροτικών, παραγωγικών δραστηριοτήτων στο δευτερογενή τομέα και τις υπηρεσίες, όπως ο τουρισμός, η οικιστική επέκταση με την κατασκευή κατοικιών, νέες καταναλωτικές συμπεριφορές, η επιστροφή κατοίκων της πόλης στον τόπο καταγωγής τους δημιούργησαν ευκαιρίες απασχόλησης για τον αγροτικό πληθυσμό, προκαλώντας σταδιακή τομεακή ανακατανομή της οικονομίας αλλά και της διάρθρωσης της απασχόλησης. Σε αυτή την πολυλειτουργική ύπαιθρο η γεωργία εξακολου-

θεί να κατέχει κεντρικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή (EC, 2005· Kasimis and Papadopoulos, 2005) αν και ο τομέας των υπηρεσιών φαίνεται, σήμερα, να αποτελεί βασικό πάροχο ευκαιριών απασχόλησης στις αγροτικές περιοχές.

Σε αυτή την τάση συνέβαλαν τα υψηλότερα εισοδήματα από τη γεωργία, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, η επέκταση του τουρισμού, η διάχυση των βιομηχανικών/βιοτεχνικών δραστηριοτήτων στις αγροτικές περιοχές, η βελτίωση της οικονομικής και κοινωνικής υποδομής και γενικά το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο, που έχουν προκαλέσει περαιτέρω ζήτηση υπηρεσιών. Οι νέες πολιτικές διαφοροποίησης και τοπικής ανάπτυξης ενθάρρυναν τις εξω-γεωργικές δραστηριότητες σε ζωντανές αγροτικές περιοχές, όπου κυριαρχεί η γεωργία, και έδωσαν νέες δυνατότητες και προοπτικές για την επιβίωση των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών, ιδιαίτερα, οι οποίες μέχρι πρότινος ήταν καταδικασμένες από την οικονομία της αγοράς ως μη ανταγωνιστικές (Ανθοπούλου, 2001).

Βέβαια, παρά τη μείωση του πρωτογενούς τομέα κατά τα τελευταία έτη, η γεωργία εξακολουθεί να αποτελεί τον κυριότερο χρήστη γης και να κατέχει σημαντικό ρόλο στη διαχείριση των φυσικών πόρων στην ύπαιθρο και στην κοινωνικοοικονομική της ανάπτυξη. Κατά συνέπεια, είναι αναμενόμενο ο ρόλος της, σύμφωνα με τη νέα αναδιάρθρωση της ΚΑΠ, να τοποθετείται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πολιτικής ανάπτυξης της υπαίθρου, το οποίο λαμβάνει υπόψη το περιβάλλον, την ποιότητα των παραγόμενων προϊόντων και την ελκυστικότητα των αγροτικών περιοχών στους νεότερους αγρότες και σε καινούργιους κατοίκους (EC, 2005).

Το ιδιαίτερο βάρος της γεωργίας στην ελληνική οικονομία και κοινωνία, σε συνδυασμό με την ταχεία αύξηση της απασχόλησης μεταναστών στον τομέα αλλά και με τη σταδιακή εγκατάλειψή του από το γηγενή πληθυσμό, αποτελεί παράγοντα ανάδειξης μιας σημαντικής όψης της μεταναστευτικής διαδικασίας στην Ελλάδα, που συνδέεται με τον αγροτικό τομέα και τις αγροτικές περιοχές. Οι περιφερειακές οικονομίες, συνήθως έντασης εργασίας, βρήκαν τη λύση στο πρόβλημα του ελλείμματος εργατικού δυναμικού με τους μετανάστες που απασχολούνται σε όλους τους τομείς της οικονομίας στις μετασχηματιζόμενες αγροτικές περιοχές. Αποκτά, κατά συνέπεια, ιδιαίτερο ενδιαφέρον η εξέταση του ρόλου των μεταναστών στις αγορές εργασίας της Ελλάδας αλλά και στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο της Νότιας Ευρώπης, στην προσπάθεια διερεύνησης της επίδρασής τους σε όλες τις οικονομικές δραστηριότητες στην ύπαιθρο.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΚΑΙ ΑΓΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Οι μετανάστες στις αγορές εργασίας της νότιας Ευρώπης

Η έρευνα για τη μετανάστευση στις αγροτικές περιοχές της νότιας Ευρώπης είναι σχετικά περιορισμένη, κυρίως εξαιτίας του γεγονότος ότι οι προηγούμενες μεταναστεύσεις πραγματοποιήθηκαν από τις καθυστερημένες αγροτικές περιοχές του νότου προς τις αστικές περιοχές του βιομηχανικού βορρά. Ο αγροτικός τομέας και, λιγότερο, η ύπαιθρος μελετώνται κυρίως έμμεσα σε ένα ευρύτερο τομεακό ή χωρικό πλαίσιο.

Σύμφωνα με τον King (2000), η νότια Ευρώπη αποτελεί μια «ειδική περίπτωση» ευρωπαϊκού καπιταλισμού, ο οποίος βασίζεται στην ύστερη εκβιομηχάνιση ή στην έλλειψη της εκβιομηχάνισης, στη σημαντική στήριξη της γεωργίας και του τουρισμού, στα υψηλά επίπεδα κερδοσκοπικής αστικής ανάπτυξης και, υπεράνω όλων, στην παραοικονομία, κυρίως των μικρής κλίμακας οικογενειακών επιχειρήσεων. Η ταυτόχρονη ύπαρξη των ιδιαίτερων αυτών χαρακτηριστικών τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός διαφοροποιημένου, από τα υφιστάμενα, μοντέλου μετανάστευσης, θέτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το πλαίσιο για την κατασκευή του νοτιοευρωπαϊκού μοντέλου μετανάστευσης. Ως κύρια χαρακτηριστικά του μοντέλου αναφέρει την απαίτηση για φθηνό και ευέλικτο εργατικό δυναμικό στις άτυπες και παράνομες αγορές εργασίας, σε συγκεκριμένα αντικείμενα, με χαμηλές απολαβές. Οι μετανάστες απαντούν σε συγκεκριμένες ανάγκες και ευκαιρίες κυρίως στον τριτογενή και τον πρωτογενή τομέα, καθώς και σε δραστηριότητες της παραοικονομίας. Στο σημείο αυτό, οι Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη (2001) επισημαίνουν ένα ακόμη χαρακτηριστικό στη δομή του μοντέλου, που αφορά στη συνύπαρξη υψηλής ανεργίας και υποαπασχόλησης με τη μαζική μετανάστευση προς αυτές τις χώρες.

Όπως επισημαίνεται σε εργασίες του Baldwin-Edwards, παρά το γεγονός ότι η νότια Ευρώπη έχει τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας στην ΕΕ—μαζί με τα χαμηλότερα ποσοστά απασχόλησης, ειδικά γυναικών και νέων—, δεν υπάρχει σημαντικό ζήτημα ανταγωνισμού εργασίας με τους μετανάστες (Baldwin-Edwards, 2001a· Baldwin-Edwards, 2001b· Baldwin-Edwards, 2002). Διαπιστώνει ότι και στις τέσσερις νότιες χώρες της ΕΕ, ο οικονομικός τομέας που προφανέστερα έχει ανάγκη εργατικού δυναμικού είναι η γεωργία. Συγκεκριμένα, υπήρχε αυξημένη ζήτηση στην ισπανική γεωργία καθώς και ζήτηση 20% περισσότερου μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού στη γεωργία και στις κατασκευές στην Πορτογαλία έως το τέλος του 2001, πλέον εκείνων που νομιμοποιήθηκαν. Η ελληνική γεωργία

αντιμετώπιζε προβλήματα ελλείμματος γεωργικής εργασίας καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, μαζί με την Ιταλία όπου εμφανίζεται επίσης και δυσκολία στρατολόγησης των εργαζομένων σε εργοστάσια στο βόρειο τμήμα της.

Στην Ιταλία οι μετανάστες εργάτες συμμετέχουν σε όλους τους κατώτερους κλάδους απασχόλησης, έχοντας αποτελέσει σε μερικούς τομείς την επικρατέστερη ομάδα (Reyneri, 2004). Τείνουν να είναι μεταξύ των φτωχότερων και χειρότερα αμειβόμενων στην αγορά εργασίας (Ambrosini, 2002). Οι μετανάστες εισέρχονται σε μια ιδιαίτερα τμηματοποιημένη αγορά εργασίας και σε καλά εγκατεστημένες και ακμάζουσες υπόγειες οικονομίες (Reyneri, 2003· Reyneri, 1999). Σύμφωνα με μελέτη του ΟΟΣΑ (OECD, 1999), η υπόγεια οικονομία και το ελλιπές θεσμικό πλαίσιο των σχέσεων απασχόλησης στην Ιταλία αποτελούν τους κυριότερους, ενδογενείς, παράγοντες που προκαλούν κατά ένα μεγάλο μέρος την ανεπίσημη μετανάστευση. Η μεγάλη πλειονότητα των μεταναστών δραστηριοποιείται σε μια υπόγεια οικονομία της χώρας, τουλάχιστον για κάποιο χρονικό διάστημα. Η παρουσία τους διαφέρει μεταξύ τομέων και περιφερειών, υπηρετεί δε τη διαιώνιση της ευελιξίας των ιταλικών αγορών εργασίας, σε κάποιες περιπτώσεις με τη συμπληρωματικότητα και σε άλλες με την αντικατάσταση του ενδογενούς εργατικού δυναμικού. Ο ανταγωνισμός μεταξύ του ντόπιου και του ξένου εργατικού δυναμικού (νόμιμα αλλά και ανεπίσημα ή άτυπα απασχολούμενου) είναι περιορισμένος –εκτός της αυτοαπασχόλησης. Εντούτοις η ανταγωνιστική επίδραση των ανεπίσημα ή άτυπα απασχολούμενων ξένων εργαζομένων δεν είναι ομοιογενής και είναι ισχυρότερη στο γεωργικό τομέα, ενώ η συμπληρωματικότητα μεταξύ των δύο κατηγοριών εργασίας είναι εμφανής στον τομέα των υπηρεσιών. Οι επιδράσεις των ανεπίσημα ή άτυπα ξένων εργαζομένων είναι μικρότερες από εκείνες των παράνομα απασχολούμενων γηγενών, τις οποίες απλά ενισχύουν (Venturini, 1999). Επιπλέον, σύμφωνα με τους King and Mai (2004), η ενσωμάτωσή τους διαφέρει μεταξύ των περιοχών, καθώς σε έρευνα που αφορούσε στους Αλβανούς μετανάστες διαπίστωσαν ότι αυτοί είναι καλύτερα ενσωματωμένοι οικονομικά στις πλούσιες περιοχές, αλλά δεν συμμετέχουν πολύ στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή, ενώ στις φτωχότερες περιοχές, παρόλο που η κοινωνική επαφή με τους ντόπιους είναι εντονότερη, η επιτυχία στην αγορά εργασίας είναι περιορισμένη, προ πάντων λόγω της περιορισμένης προσφοράς.

Σε ό,τι αφορά τις χώρες της Ιβηρικής Χερσονήσου, υφίσταται ένα δίλημμα πολιτικής σχετικά με την αναγκαιότητα για μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό στην ιβηρική οικονομία, αλλά και την ανάπτυξη απο-

τελεσματικών μηχανισμών ενσωμάτωσης αυτού. Εντούτοις, η αγορά εργασίας όχι μόνο φαίνεται να είναι ο κύριος μηχανισμός με τον οποίο οι μετανάστες ενσωματώνονται, αλλά, σύμφωνα με τον Corkill (2001), αρχίζει να μετασχηματίζει και συμπεριφορές απέναντι στη μετανάστευση. Ιδιαίτερα ηγετικός είναι ο ρόλος των οργανώσεων εργοδοτών στην πίεση για μετατόπιση από τον περιορισμό και τον έλεγχο των μεταναστών στη διαχείριση της ενσωμάτωσής τους, καθώς οι ανάγκες των εργοδοτών που απαιτούν φτηνή, ευέλικτη εργασία έρχονται σε αντίθεση με την κυβερνητική πολιτική αποκλεισμού. Το γεγονός αυτό δεν είναι ικανό για να αναιρέσει την αρνητική διάκριση που υπάρχει προς το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό σε σχέση με τους γηγενείς εργαζομένους, υπό όρους τόσο πρόσβασης σε δουλειές όσο και συνθηκών εργασίας, ανεξάρτητα από το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, τα προσόντα ή την προγενέστερη επαγγελματική εμπειρία τους. Όπως συμπεραίνουν οι Sole and Parella (2003), αυτό όχι μόνο προκαλεί απώλεια ανθρώπινου δυναμικού διαθέσιμου στην κοινωνία υποδοχής, αλλά και αντιπροσωπεύει ένα καθορισμένο εμπόδιο για την κοινωνικοοικονομική ενσωμάτωση των μεταναστών.

Στην ισπανική γεωργία υπήρξε αξιοσημείωτη αύξηση της μεταναστευτικής απασχόλησης. Οι ευκαιρίες απασχόλησης των μεταναστών μοιάζει να αποτελούν «εξ ορισμού» διαφορετικό τμήμα εκείνων του γηγενούς πληθυσμού, καθώς θέσεις εργασίας που δεν καλύπτονται από τους γηγενείς, αφήνοντας «τρύπες» στην προσφορά εργασίας, γεμίζουν από τους μετανάστες (Hoggart and Mendoza, 1999). Η ισπανική γεωργία και οι αγροτικές περιοχές είναι περισσότερο συνυφασμένες με τη μεταναστευτική απασχόληση, σε σχέση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν κατά τις μεταναστεύσεις στη βόρεια και κεντρική Ευρώπη, δεδομένης και της γήρανσης των απασχολούμενων στον τομέα και σε συνδυασμό με τις επενδύσεις κεφαλαίου και τη μεταβολή της ανταγωνιστικότητάς του. Το γεγονός αυτό εκτυλίσσεται παράλληλα με μια σταδιακή μετακίνηση των μεταναστών εργατών σε άλλους τομείς της οικονομίας.

Μετανάστες και αγορές εργασίας στην Ελλάδα

Οι τομείς που τείνουν να απορροφούν την εργατική δύναμη των μεταναστών στην Ελλάδα χαρακτηρίζονται από μεγάλη ευελιξία και εποχικότητα στην παραγωγή, χαμηλά επίπεδα τεχνολογικής καινοτομίας καθώς είναι, κυρίως, έντασης εργασίας και χαμηλής παραγωγικότητας και έχουν ανάγκη μείωσης του εργατικού κόστους.

Σύμφωνα με την Απογραφή του 2001, το 24,5% των απασχολούμενων μεταναστών εργάζεται στις κατασκευές (κυρίως ως ανειδίκευτοι εργάτες), το 20,5% στις υπηρεσίες (ως επί το πλείστον στις οικιακές υπηρεσίες), το 15,7% σε μη εξειδικευμένες εργασίες στο εμπόριο, τον τουρισμό και την εστίαση και το 17,5% στον αγροτικό τομέα. Οι Βούλγαροι απασχολούνται κυρίως στον αγροτικό τομέα (το 32,77% αυτών) και οι Αλβανοί στον τομέα των κατασκευών (32,11%), ενώ Ρώσοι, Ουκρανοί και, κυρίως, οι προερχόμενοι από τις Φιλιππίνες απασχολούνται με λοιπές υπηρεσίες (31,85%, 52,03% και 76,09% αντίστοιχα), κυρίως οι γυναίκες ως οικιακές βοηθοί και καθαρίστριες. Αν και συγκεντρώνονται στα μεγάλα αστικά κέντρα (80% του συνολικού πληθυσμού), εντούτοις η παρουσία τους στις αγροτικές περιοχές μοιάζει να έχει σημαντικότερη δημογραφική, οικονομική και κοινωνική επίδραση (Kasimis, 2004).

Στον πρωτογενή τομέα, παρά τη συρρίκνωσή του, εμφανίζονται στενότητες σε εποχικές αγροτικές εργασίες, καθώς η προσφορά αντίστοιχου εγχώριου εργατικού δυναμικού είναι ανεπαρκής. Η απασχόληση των μεταναστών αποτελεί έναν θεμελιώδη παράγοντα της ελληνικής γεωργίας, καθώς παρέχουν το 20% των συνολικών ημερών εργασίας και πάνω από το 50% της εξαρτημένης εργασίας, αντικαθιστώντας σταδιακά την παρεχόμενη εργασία από τις γυναίκες, τους νέους και τους ηλικιωμένους (Kasimis and Papadopoulos, 2005).

Επιπλέον, ένας σημαντικός αριθμός επιχειρήσεων, ιδιαίτερα μικρομεσαίων, απασχολεί μετανάστες, δράττοντας την ευκαιρία να παραμείνουν ανταγωνιστικές, με την απασχόληση φθηνού εργατικού δυναμικού (Baldwin-Edwards κ.ά., 2004). Αυξημένη, επίσης, παρουσιάζεται η ζήτηση για ανειδίκευτη ή χαμηλής ειδίκευσης εργασία σε ξενοδοχειακές επιχειρήσεις, σε επιχειρήσεις υπηρεσιών τροφοδοσίας, διασκέδασης, οικιακών υπηρεσιών, κ.ά.

Σημαντική, επιπρόσθετα, είναι η αυξητική τάση μεταναστών που εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενοι, αν και ο αριθμός τους είναι μικρός λόγω, πιθανόν, θεσμικών δυσκολιών, αλλά και λόγω του σημαντικού αριθμού Ελλήνων αυτοαπασχολούμενων, που συνεπάγεται συγκριτικά περιορισμένο χώρο για νεοεισερχόμενους μετανάστες.

Δεδομένης της διαθεσιμότητάς τους και της ανάγκης τους να εργαστούν, οι μετανάστες συμμετέχουν στην αναπαραγωγή της παραοικονομίας. Πολλές εμπειρικές έρευνες ανέδειξαν τη συσχέτιση ανάμεσα στη δυναμική της παραοικονομίας και στην οικονομική μετανάστευση (Fakiolas, 2000· Ψημμένος, 1998· Lianos et al., 1996). Θεωρώντας, όμως,

δεδομένο το ότι η ελληνική οικονομία είχε μεγάλη παραοικονομία ακόμη και την εποχή που εξήγε εργατικό δυναμικό, στις περισσότερες ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, γίνεται κατανοητό γιατί η ύπαρξη παραοικονομικής δραστηριότητας με σημαντικό ειδικό βάρος δεν προϋποθέτει την προσέλκυση μεταναστών. Η διαθεσιμότητα του φτηνού και πολιτικά αδύναμου μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού καλύπτει υπαρκτές ανάγκες και την αυξημένη ζήτηση για φτηνή, ελαστική και, συχνά, άτυπη εργασία (Ψημμένος, 1998).

Η απασχόληση των μεταναστών στην παραοικονομία πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με μια σημαντική μετακίνηση από την απλήρωτη οικογενειακή εργασία στη μισθωμένη εργασία, καθώς η αμοιβή τους σε επίπεδα κάτω του ελάχιστου ημερομίσθιου έκανε δυνατή τη μίσθωση εργασίας σε μια περίοδο που η οικογενειακή εργασία εγκαταλείπεται από τα νέα μέλη και τις γυναίκες τόσο στη γεωργία, όσο και στις μικρές επιχειρήσεις στον τομέα των κατασκευών και τη βιοτεχνία (Kasimis and Papadopoulos, 2005).

ΟΙ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΙΚΕΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Η συγκεκριμένη εργασία αντλεί από έρευνα που διενεργήθηκε στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής και αφορά στη διερεύνηση της ενσωμάτωσης των μεταναστών στις αγορές εργασίας του αγροτικού χώρου. Η εργασία εστιάζει στη διερεύνηση παραμέτρων επίδρασης της απασχόλησης των μεταναστών στις αγορές εργασίας διαφορετικών τύπων αγροτικών περιοχών. Δεδομένου ότι κοινωνικές και εργασιακές διαδικασίες που συμβαίνουν σε διαφορετικές περιοχές εξελίσσονται με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περιοχή, σχηματίζεται η υπόθεση ότι η γεωγραφική διαφοροποίηση των περιοχών αποτελεί παράμετρο διαμόρφωσης της μεταναστευτικής εργασίας και, κατά συνέπεια, της επίδρασης αυτής στην οικονομική ανάπτυξη του αγροτικού χώρου.

Στην προσπάθεια συγκεκριμενοποίησης της «αγροτικότητας»¹ στη συγκεκριμένη εργασία που εστιάζει σε παραμέτρους οικονομικής ανάπτυξης

1. Η ύπαρξη των προσεγγίσεων για την «αγροτικότητα» καθώς και η συζήτηση που χρησιμοποιείται από την ΕΕ, τον ΟΟΣΑ και την ΕΣΥΕ για τις διαφορετικές εκδοχές της καταδεικνύουν ότι η εικόνα απέχει από το να χαρακτηριστεί ως ενιαία. Στην εποχή της παγκοσμιοποίησης ο αγροτικός χώρος συνιστά μια διακριτή πραγματικότητα από τον αστικό χώρο με στενές συμπληρωματικές ή ανταγωνιστικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ τους. Ο τρόπος με τον οποίο ο αγροτικός χώρος επηρεάζει τις κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές δεν είναι ούτε ομοιόμορφος ούτε διακριτός, γεγονός που οδήγησε μερίδα

συνάγεται το συμπέρασμα ότι το αγροτικό συνδέεται με ένα διακριτό τύπο τοπικότητας. Η διαίρεση του αγροτικού χώρου σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές, με διαφορετική τοπική οικονομία, όπου συνδυάζονται δραστηριότητες σε όλους τους τομείς της οικονομίας, οδηγεί στην επιλογή της προσέγγισης του «αγροτικού» ως ενός διακριτού τύπου τοπικότητας.

Εισάγεται, κατά συνέπεια, η διάσταση του χώρου/τόπου στη διαμόρφωση των αγορών εργασίας και στη διερεύνηση της μεταξύ τους διαφορο-

ερευνητών να υποστηρίξουν ότι καθίσταται αναγκαίο να καταργηθεί η έννοια του αγροτικού, παρά την όλο και συχνότερη χρήση της από τους διαμορφωτές πολιτικής, τους δημόσιους φορείς και τους παγκόσμιους οργανισμούς (Παπαδόπουλος, 2004· Gray, 2000· Halfacree, 1993). Μεταξύ των πολλαπλών ερμηνειών της «αγροτικότητας», δύο κύριες προσεγγίσεις θα μπορούσαν να διακριθούν: εκείνες που αναγνωρίζουν το «αγροτικό» ως ένα διακριτό τύπο τοπικότητας και εκείνες που περιγράφουν το αγροτικό ως κοινωνική αναπαράσταση.

Στην πρώτη εννοιολόγηση οι χωρικές κατηγοριοποιήσεις βασίζονται σε μια ποικιλία χρήσεων γης και/ή οικονομικών μεταβλητών και αποτυπώνονται σε χάρτη σε τοποθεσίες με σύνορα. Η «αγροτικότητα» θεωρείται ως ένας ιδιαίτερος τύπος χώρου, με συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία, όπου ο χαρακτήρας του αντανακλάται στα φυσικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της τοποθεσίας αυτής. Οι αγροτικές περιοχές μπορούν να ιδωθούν και να αναλυθούν στη βάση τοπογραφικών χαρακτηριστικών, κοινωνικής σύνθεσης του πληθυσμού, τύπων δραστηριοτήτων, φύσης των κοινωνικών σχέσεων και σχέσεων με άλλους χώρους, παρόμοιου ή διαφορετικού τύπου, σε άλλες γεωγραφικές περιοχές.

Μια διαφορετική προσέγγιση της «αγροτικότητας» στο πλαίσιο της τοπικής οικονομίας προκύπτει από την εγκατάλειψη της ισχυρής σύνδεσης του «αγροτικού» με τη γεωργία και της διχοτόμησης αστικού-αγροτικού και, περαιτέρω, από την έμφαση που δίνεται στην οικονομική διαφοροποίηση των αγροτικών περιοχών. Σύμφωνα με αυτήν, ο χώρος είναι διαιρεμένος σε ενότητες περιοχών που καλύπτουν μια τοπική ή περιφερειακή οικονομία. Σε κάθε μονάδα περιοχής συναντώνται δραστηριότητες σε όλους τους τομείς της οικονομίας. Η κλίμακα αυτών των μονάδων είναι δυνατό να διαφέρει, καθώς συνήθως αναφέρεται σε κοινότητες, αγορές εργασίας ή περιφέρειες. Ο βαθμός αγροτικότητας που αποδίδεται σε καθεμιά από τις μονάδες αυτές προκύπτει από τη χρήση παραμέτρων όπως η πληθυσμιακή πυκνότητα και η απόσταση.

Ο Halfacree (1993) διακρίνει τη χωρική διάσταση του «αγροτικού» από το «αγροτικό» ως κοινωνική αναπαράσταση. Σύμφωνα με την εννοιολόγηση της κοινωνικής αναπαράστασης, η «αγροτικότητα» είναι μια α-χωρική πολιτισμική έννοια που δεν ανάγεται σε συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία. Συχνά περιλαμβάνει εικόνες τοπίων που τοποθετούν το «αγροτικό» σε απόσταση, και με τον τρόπο αυτό παρουσιάζουν μια ιδεατή εικόνα της κοινωνίας που υπονοούν, η οποία, όμως, απέχει από την καθημερινή ζωή. Με την εννοιολόγηση αυτή το «αγροτικό» είναι κάτι που εκφράζεται περισσότερο παρά παρατηρείται (Gray, 2000). Οι πολλαπλές εκφάνσεις του «αγροτικού» και της «αγροτικότητας» συνδέονται με συγκεκριμένα συλλογικά δρώμενα υποκείμενα, συγκεκριμένους τόπους, συγκεκριμένες χρονικές περιόδους και περιλαμβάνουν διαφορετικές κάθε φορά κατηγορίες όπως γεωργία, μη αστικό περιβάλλον, φύση, ανοικτός χώρος, παράδοση, κ.λπ. (Παπαδόπουλος, 2004). Σύμφωνα με τους Δαμιανάκο κ.ά. (1997), ο δυνάμει πληθυσμός της κοινότητας με την πολυάριθμη διασπορά που συρρέει κατά διαστήματα στο χωριό ενεργοποιούμενη από την κοινωνική μνήμη και η ενδογενής δυναμική με τις επιμέρους διαστάσεις της αξιοποίησης «γνωριμιών», «φιλικών δεσμών» και γραφειοκρατικών δικτύων και της επιστροφής στην αγροτική εκμετάλλευση των επαναπατρισθέντων μεταναστών επιτρέπουν την εξασφάλιση της αναπαραγωγής της συμβιωτικής ομάδας.

ποίησης. Η διαφοροποίηση των περιοχών συνίσταται, αφενός, στα γεωγραφικά χαρακτηριστικά τους, αφετέρου, στις τομεακές κατανομές της οικονομίας και στις αγορές εργασίας, σε συνάρτηση με τον πληθυσμό των μεταναστών στις περιοχές αυτές. Δίνεται βαρύτητα στη γεωγραφική διαφοροποίηση των αγορών εργασίας που έγκειται στη χωρική διαφοροποίηση των τύπων των παραγωγικών δραστηριοτήτων, στην τομεακή σύνθεση της απασχόλησης, στην κατανομή των θέσεων εργασίας και στο είδος των επιχειρήσεων. Λαμβάνεται υπόψη, επιπλέον, η διαφοροποίηση των αγορών εργασίας ως προς το γενικό μέγεθός τους, όπως αυτό εκφράζεται από τα στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται στο εργατικό δυναμικό, αν και στα στοιχεία αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται εργαζόμενοι και πρακτικές πολύ διαδεδομένες στην Ελλάδα, που πιθανόν να μεταβάλλουν την εικόνα που προκύπτει από τα επίσημα στατιστικά δεδομένα.

Στο προαναφερόμενο πλαίσιο, επιλέχθηκε η πραγματοποίηση της επιτόπιας έρευνας σε τρεις παραδειγματικές αγροτικές περιοχές της Περιφέρειας Ηπείρου. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συγκεντρώνει η συγκεκριμένη Περιφέρεια επιτρέπουν μια πολυδιάστατη προσέγγιση του μεταναστευτικού φαινομένου στον ελληνικό αγροτικό χώρο. Ελήφθη υπόψη το ότι αποτελεί μια, κυρίως αγροτική, περιφερειακή περιοχή της Ελλάδας που καθυστερεί σε ανάπτυξη. Ο αγροτικός τομέας αντιπροσωπεύει ένα σημαντικό ποσοστό της απασχόλησης στην περιοχή, στην οποία συναντώνται διαφορετικού τύπου αγροτικές περιοχές που συνδυάζουν διαφορετικές δραστηριότητες των τομέων της οικονομίας, γεγονός που επιτρέπει την ύπαρξη συγκριτικών αποτελεσμάτων. Επιπλέον, γειτνιάζει με την κύρια χώρα αποστολής μεταναστών στην Ελλάδα (Αλβανία) και αποτελεί περιοχή υποδοχής και διέλευσης οικονομικών μεταναστών.

Επιδιώχθηκε η επιλογή διαφορετικών τύπων αγροτικών περιοχών με παρόμοιο πληθυσμό, αλλά με διαφορετικά μοντέλα παραγωγής και τα δικά τους ιδιαίτερα χαρακτηριστικά οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, που προσφέρουν διαφορετικά πλαίσια εφαρμογής της εμπειρικής έρευνας, προκειμένου να υπάρξει δυνατότητα σύγκρισης μεταξύ κλάδων και περιοχών. Με γνώμονα τα προαναφερθέντα, επιχειρήθηκε οι τρεις παραδειγματικές περιοχές να προσιδιάζουν στους εξής τύπους αγροτικών περιοχών:

1. Μιας περιοχής στις μειονεκτικές, απομακρυσμένες ή/και συνοριακές ζώνες, που χαρακτηρίζεται από την παραδοσιακή γεωργία και κτηνοτροφία, τη μικρή μεταποίηση και το εμπόριο και όπου η παρουσία των μεταναστών, αν και μικρή, συνδέεται με τη διατήρηση του ισχνού κοινωνικού ιστού και με την αναβάθμιση του δομημένου και φυσικού περιβάλλοντος.

2. Μιας περιοχής με εκτεταμένο αγροτικό τομέα αλλά, παράλληλα, με αναπτυσσόμενη τουριστική δραστηριότητα και με σημαντική αριθμητικά παρουσία μεταναστών.
3. Μιας περιοχής με σημαντική γεωργική δραστηριότητα, ανεπτυγμένη οικοδομική δραστηριότητα, εμπόριο και μικρομεσαίες μεταποιητικές επιχειρήσεις και όπου η παρουσία των μεταναστών στις δραστηριότητες αυτές είναι έντονη.

Με την εξέταση δημογραφικών και οικονομικών δεικτών,² προέκυψαν οι τρεις παραδειγματικές περιοχές έρευνας, τις οποίες αποτελούν, αντίστοιχα:

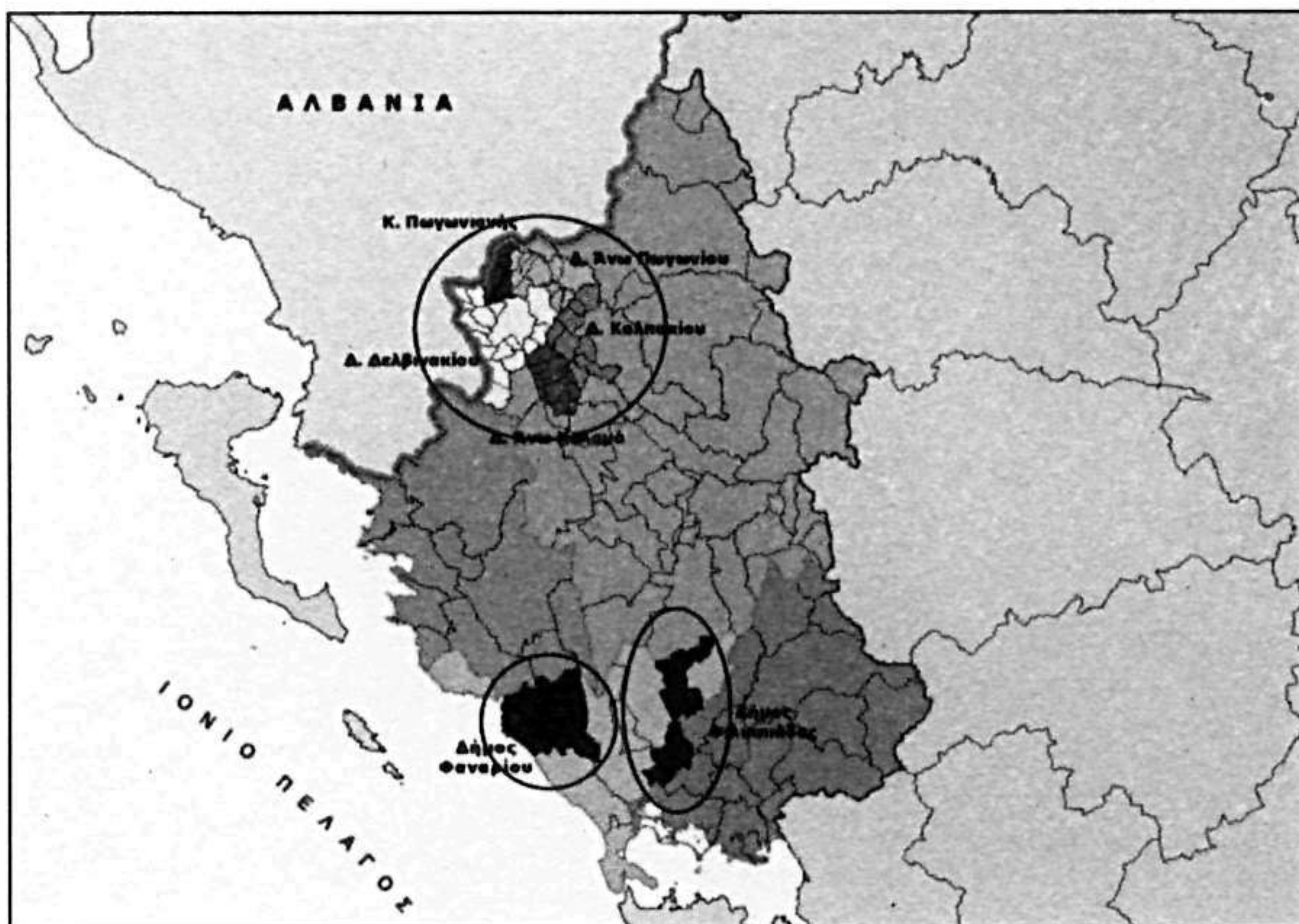
1. Η γεωγραφική ενότητα των Δήμων Άνω Πωγωνίου, Καλπακίου, Δελβινακίου και Άνω Καλαμά και η Κοινότητα Πωγωνιανής, στο νομό Ιωαννίνων
2. Ο Δήμος Φαναρίου στο νομό Πρεβέζης, και
3. Ο Δήμος Φιλιππιάδας στο νομό Πρεβέζης.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο διάστημα από το Μάιο έως το Νοέμβριο του 2006. Τον πληθυσμό της έρευνας αποτέλεσε το σύνολο των επιχειρήσεων/εκμεταλλεύσεων σε όλους τους κλάδους της οικονομίας στις τρεις περιοχές. Δείγμα της έρευνας ήταν το σύνολο των επιχειρήσεων και των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που δηλώνουν ως εργοδότες μεταναστών. Συνολικά, πραγματοποιήθηκαν 212 συνεντεύξεις με εργοδότες μεταναστών. Τα ποσοτικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν είναι δύο (2) ερωτηματολόγια για τους κατόχους αγροτικών εκμεταλλεύσεων και τους επιχειρηματίες που απασχολούν μετανάστες καθώς και δύο (2) επιπλέον ερωτηματολόγια, με τα οποία διερευνώνται οι επιδράσεις από την απασχόληση μεταναστών σε, τυχόν, δεύτερη απασχόληση των εργοδοτών και στο νοικοκυριό. Ο σκοπός της έρευνας αναλύθηκε λεπτομερώς στους ερωτώμενους, στους οποίους υπήρξε διαβεβαίωση για πλήρη ανωνυμία και εμπιστευτικότητα.

2. Οι δείκτες οι οποίοι δημιουργήθηκαν και εξετάστηκαν για το σύνολο των δήμων και κοινοτήτων της Περιφέρειας Ηπείρου που βρίσκονται σε αγροτικές περιοχές ήταν οι εξής: ο αριθμός των μεταναστών ανά δήμο ή κοινότητα καθώς και το ποσοστό τους σε σχέση με τον πραγματικό πληθυσμό, η πληθυσμιακή πυκνότητα, η μεταβολή του πραγματικού πληθυσμού, οι δείκτες γήρανσης και εξάρτησης και η μεταβολή τους, η τομεακή δομή της απασχόλησης, ο αριθμός και το ποσοστό των απασχολούμενων (γηγενών και μεταναστών) ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και ο αριθμός και τα ποσοστά απασχολούμενων (γηγενών και μεταναστών) ανά μορφή απασχόλησης.

ΧΑΡΤΗΣ 1

Οι περιοχές έρευνας

Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης εργασίας αναδεικνύονται συνολικά χαρακτηριστικά της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης κάθε περιοχής και η επίδραση του φαινομένου της μετανάστευσης στις αγορές εργασίας της, με την αξιοποίηση δευτερογενών στατιστικών δεδομένων, εμπειρικών ποιοτικών δεδομένων, όπως αυτά έχουν προκύψει από τις παρατηρήσεις που γίνονταν κατά τη διενέργεια των συνεντεύξεων, με βάση λεγόμενα των εργοδοτών, καθώς και ποσοτικών δεδομένων που προέκυψαν από την επεξεργασία των ερωτηματολογίων.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η πρώτη περιοχή έρευνας, που οριοθετείται από τους Δήμους Άνω Πωγωνίου, Καλπακίου, Δελβινακίου και Άνω Καλαμά και την Κοινότητα Πωγωνιανής στο Νομό Ιωαννίνων, είναι περιοχή αραιοκατοικημένη (πληθυσμιακή πυκνότητα 16,65 κάτοικοι/km² το 2001), που χάνει πληθυσμό (μείωση κατά 11,89% του πραγματικού πληθυσμού μεταξύ 1991 και 2001),

με δείκτη γήρανσης που μεταβάλλεται δυσμενώς και είναι σημαντικά υψηλότερος από το δείκτη γήρανσης του Νομού Ιωαννίνων και της Περιφέρειας, ενώ, παράλληλα, και ο αριθμός των αλλοδαπών θεωρείται σημαντικός.

Συνολικά, στη συγκεκριμένη μειονεκτική και απομακρυσμένη περιοχή του Νομού Ιωαννίνων υπάρχουν οικογενειακές αγροτικές εκμεταλλεύσεις μικρού ή μεσαίου μεγέθους και ελάχιστες μικρές επιχειρήσεις με σημαντικά προβλήματα οργάνωσης, υποδομής, ρευστότητας και αγοράς, ενώ υφίσταται έλλειψη πληροφόρησης για τα χρηματοδοτικά εργαλεία αλλά και επιφυλακτικότητα για τη χρησιμοποίησή τους. Αξιοποίηση των εργαλείων αυτών φαίνεται να γίνεται μόλις πρόσφατα από επενδυτές εκτός της περιοχής, οι οποίοι κάνουν χρήση των ιδιαίτερων χρηματοδοτικών προνομίων που δικαιούνται μια επιχείρηση που δραστηριοποιείται στη μειονεκτική/συνοριακή ζώνη. Η περιοχή έχει εγκαταλειφθεί από τους νέους, ενώ έχουν αλλάξει και τα πρότυπα απασχόλησης όσων έχουν παραμείνει.

Στη δεύτερη περιοχή έρευνας, που αντιστοιχεί στα διοικητικά όρια του Δήμου Φαναρίου, παρουσιάζεται σημαντική μείωση του πληθυσμού (-6,25%) στη δεκαετία 1991-2001 και η μεγαλύτερη ποσοστιαία αύξηση του δείκτη γήρανσης (112,94%). Εντούτοις, οι τιμές του δείκτη γήρανσης του Δήμου Φαναρίου (138,96) είναι αισθητά μικρότερες από εκείνες της περιοχής στο Νομό Ιωαννίνων.

Ο Δήμος χαρακτηρίζεται από εκτεταμένο αγροτικό τομέα. Οι εκμεταλλεύσεις είναι, κυρίως, γεωργικές ή μικτού τύπου. Στους παράκτιους οικισμούς του εντοπίζεται τουριστική δραστηριότητα, η οποία, όμως, έχει έντονα εποχικό χαρακτήρα (λίγοι μήνες κατά την καλοκαιρινή περίοδο) και, συνήθως, είναι συμπληρωματική της κύριας απασχόλησης. Ο αγροτικός τομέας, αν και με πιο αργό ρυθμό σε σχέση με την απομακρυσμένη και μειονεκτική περιοχή έρευνας του Νομού Ιωαννίνων, εγκαταλείπεται σταδιακά από τους νέους.

Η τρίτη περιοχή έρευνας, ο Δήμος Φιλιππιάδας παρουσιάζει, επίσης, σημαντική απώλεια πληθυσμού κατά τη δεκαετία 1991-2001 (περίπου 10,5% μείωση, που αντιστοιχεί σε 1.000 άτομα). Το ποσοστό απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα, αν και φτάνει το 25% σχεδόν, είναι το μικρότερο των Δήμων του Νομού Πρεβέζης, σε αντίθεση με το ποσοστό απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα, το οποίο επίσης αγγίζει το 25% όντας το μεγαλύτερο στο Νομό.

Στο Δήμο Φιλιππιάδας συγκεντρώνεται σημαντικός αριθμός χοιροτροφικών εκμεταλλεύσεων και μεσαίου ή μεγάλου μεγέθους επιχειρήσεις επεξεργασίας και τυποποίησης προϊόντων κρέατος. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι, συνήθως, οικογενειακής μορφής, μικρού ή μεσαίου μεγέ-

θους. Σε αντίθεση με τις άλλες δύο περιοχές έρευνας, δεν παρουσιάζεται έντονη τάση εγκατάλειψης της περιοχής από τους νέους, οι οποίοι συχνά συνεχίζουν να εργάζονται στις οικογενειακές επιχειρήσεις ή εκμεταλλεύσεις. Εμπορική δραστηριότητα εντοπίζεται κυρίως στην πόλη της Φιλιππιάδας, που αποτελεί το οικονομικό κέντρο του Δήμου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Διακύμανση πληθυσμού και πληθυσμιακή πυκνότητα στις περιοχές έρευνας

Περιοχή έρευνας	Πραγμα- τικός πληθυσμός (2001)	Διακύμανση πραγμα- τικού πληθυσμού 1991- 2001	% μεταβολή πραγμα- τικού πληθυσμού 1991-2001	Πληθυ- σμιακή πυκνότητα
Γεωγραφική ενότητα Δήμων Άνω Πωγωνίου, Καλπακίου, Δελβινακίου και Άνω Καλαμά και Κοινότητας Πωγωνιανής, στο Νομό Ιωαννίνων ³	10.870	-1.467	-11,89	16,65
Δήμος Φαναρίου, στο Νομό Πρέβεζας	8.911	-594	-6,25	45,59
Δήμος Φιλιππιάδας, στο Νομό Πρέβεζας	8.429	-986	-10,47	59,19

Πηγή: Τα στοιχεία του πίνακα προήλθαν από επεξεργασία δεδομένων της ΕΣΥΕ.

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΙΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Από την επεξεργασία επίσημων στατιστικών στοιχείων και δευτερογενών δεδομένων που συλλέχθηκαν από την ΕΣΥΕ, τις Νομαρχιακές Αυτοδιοικήσεις και την Περιφέρεια Ηπείρου, προκύπτει ότι στη μειονεκτική και απομακρυσμένη περιοχή του Νομού Ιωαννίνων μόλις το 11,6% των μεταναστών απασχολείται εκτός αγροτικού τομέα σε επιχειρήσεις διαφόρων κλάδων και σε ιδιώτες, καθώς και ένας πολύ μικρός αριθμός είναι αυτοαπασχολούμενοι. Στην πραγματικότητα οι μετανάστες απασχολούνται με

3. Για λόγους συντομίας και ευχερέστερης παρουσίασης και ανάγνωσης των πινάκων, η γεωγραφική ενότητα των Δήμων Άνω Πωγωνίου, Καλπακίου, Δελβινακίου και Άνω Καλαμά και Κοινότητας Πωγωνιανής, που αποτελούν την περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων, θα αναγράφεται στους επόμενους πίνακες ως «Γεωγραφική ενότητα στο Νομό Ιωαννίνων».

οποιαδήποτε δουλειά στην περιοχή αυτή. Σύμφωνα με επεξεργασία των αδειών εργασίας μεταναστών οι οποίες ήταν ενεργές κατά το 2006, απασχολούνται κυρίως με αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες και, επίσης, ως βοσκοί.

Στη δεύτερη περιοχή έρευνας (Δήμος Φαναρίου), η παρουσία μεταναστών είναι εντονότερη τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και ως ποσοστό επί του πραγματικού πληθυσμού (3,62% σε σχέση με 2,63% στην περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων). Από την επεξεργασία των αδειών εργασίας προκύπτει ότι το ποσοστό των μεταναστών που απασχολούνται εκτός αγροτικού τομέα (6,25%) είναι μικρότερο εκείνου της απομακρυσμένης και μειονεκτικής περιοχής, ενώ μικρός αριθμός τους είναι ανεξαρτήτων υπηρεσιών. Απασχολούνται κυρίως ως εργάτες γης και εργάτες.

Στην τρίτη περιοχή έρευνας (Δήμος Φιλιππιάδας) συναντάται το μικρότερο ποσοστό μεταναστών σε σχέση με τον πληθυσμό (1,71%). Απασχολούνται κυρίως ως εργάτες γης, οικοδόμοι και καθαριστές/ριες. Σημαντική διαφορά υπάρχει σε σχέση με τις άλλες δύο περιοχές έρευνας στη σύνθεση των κλάδων απασχόλησης των μεταναστών, καθώς το 39,21% εργάζονται σε επιχειρήσεις διαφόρων κλάδων (κυρίως σε χοιροτροφικές μονάδες και εργοληπτικές επιχειρήσεις), μικρός αριθμός τους σε ανεξάρτητες υπηρεσίες και οι υπόλοιποι απασχολούνται σε αγροτικές/κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, κυρίως.

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΙΣ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΙΣ

Το σύνολο, σχεδόν, των εποχικά και μόνιμα απασχολούμενων στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των τριών περιοχών έρευνας είναι μετανάστες. Είναι χαρακτηριστικό ότι καταγράφηκαν μόλις δύο (2) Έλληνες απασχολούμενοι εποχικά στο Δήμο Φαναρίου. Διαφοροποίηση παρουσιάζεται στη μορφή της σχέσης απασχόλησης, καθώς οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις στους Δήμους Φιλιππιάδας και Φαναρίου συνήθως απασχολούν μετανάστες κυρίως εποχικά, κατά το διάστημα από το Μάιο έως τον Αύγουστο, ενώ στην περιοχή έρευνας του Νομού Ιωαννίνων σημαντικός αριθμός μεταναστών απασχολούνται σε μόνιμη βάση.

Η πλειονότητα των εποχικών εργατών (σε ποσοστά άνω του 90%) σε όλες τις περιοχές έρευνας είναι αλβανικής εθνικότητας. Κυρίως απασχολούνται σε όλες τις ανειδίκευτες, βαριές δουλειές. Δουλεύουν χωρίς ωράριο, είναι πάντα διαθέσιμοι, ενώ μπορεί να απασχολούνται σε περισσότερες από μία δουλειές, στη διάρκεια μίας μέρας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μορφή της σχέσης απασχόλησης στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των περιοχών έρευνας

Εκμεταλλεύσεις	Περιοχή έρευνας		
	Γεωγραφική ενότητα στο Νομό Ιωαννίνων	Δήμος Φαναρίου	Δήμος Φιλιππιάδας
% εκμεταλλεύσεων που απασχολούν μόνο μόνιμους εργάτες	30,26%	8,89%	0,00%
% εκμεταλλεύσεων που απασχολούν και εποχικούς και μόνιμους εργάτες	25,00%	2,22%	23,53%
% εκμεταλλεύσεων που απασχολούν μόνο εποχικούς εργάτες	44,74%	88,89%	76,47%
Αριθμός εκμεταλλεύσεων έρευνας	N = 76	N = 90	N = 17

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εποχικά και μόνιμα απασχολούμενοι στις περιοχές έρευνας

Απασχολούμενοι	Περιοχή έρευνας		
	Γεωγραφική ενότητα στο Νομό Ιωαννίνων	Δήμος Φαναρίου	Δήμος Φιλιππιάδας
Εποχικά	98	121	49
Μόνιμα	67	12	6

Ο μικρός αριθμός των εποχικά και μόνιμα απασχολούμενων στο Δήμο Φιλιππιάδας αναδεικνύει τη μικρότερη σημαντικότητα του αγροτικού τομέα στη σύνθεση των τομέων της οικονομίας της περιοχής, σε σχέση με τις άλλες δύο περιοχές έρευνας. Εντούτοις, υπολογίζοντας το μέσο αριθμό των μεροκάματων ανά αγροτική εκμετάλλευση, φαίνεται ότι η εξω-οικογενειακή απασχόληση στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις της περιοχής είναι τουλάχιστον 1,5 φορά μεγαλύτερη σε σχέση με εκείνη του Δήμου Φαναρίου. Η εξω-οικογενειακή απασχόληση στη γεωγραφική ενότητα του Νομού Ιωαννίνων προσεγγίζει την πλήρη απασχόληση ενός ατόμου, κατά μέσο όρο, ανά αγροτική εκμετάλλευση. Ενδεικτικό της σημαντικότητας

της απασχόλησης μεταναστών ως μόνιμων εργατών στην περιοχή είναι το γεγονός ότι το 50% των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων απασχόλησε μετανάστες μόνιμα για περισσότερα από 11 και έως 20 χρόνια και το 21,43% από 1 έως 10 χρόνια, όταν στη Φιλιππιάδα μόνο ένας κάτοχος αγροτικής εκμετάλλευσης απασχόλησε μετανάστες μόνιμα για 3 χρονιές.

Επιπρόσθετα, αν και ο μέσος αριθμός των μεροκάματων των μόνιμων εργατών στο Δήμο Φαναρίου είναι μεγαλύτερος σε σχέση με την περιοχή έρευνας του Νομού Ιωαννίνων (223 μεροκάματα σε σχέση με 199, αντίστοιχα), θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην περιοχή αυτή η μόνιμη απασχόληση στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι αρκετά περιορισμένη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Μέσος αριθμός μεροκάματων ανά αγροτική εκμετάλλευση
στις περιοχές έρευνας

	Περιοχή έρευνας		
	Γεωγραφική ενότητα στο Νομό Ιωαννίνων	Δήμος Φαναρίου	Δήμος Φιλιππιάδας
Μέσος αριθμός μεροκάματων ανά αγροτική εκμετάλλευση	235	113	182

Διαφοροποίηση εμφανίζεται και στα αντικείμενα απασχόλησης των μεταναστών σε κάθε περιοχή. Οι εκμεταλλεύσεις στις δύο πεδινές περιοχές έρευνας του Νομού Πρέβεζας καθώς και στα πεδινά της περιοχής έρευνας του Νομού Ιωαννίνων είναι, ως επί το πλείστον, γεωργικές και γεωργοκτηνοτροφικές, και απαιτούν εποχικούς εργάτες για δουλειές στις καλλιέργειες (συλλογή παραγωγής, φόρτωμα/ξεφόρτωμα, πότισμα, κ.λπ.). Στους ορεινούς Δήμους της γεωγραφικής ενότητας που αποτελεί περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων είναι, κατ' εξοχήν, κτηνοτροφικές και απασχολούνται σε πιο μόνιμη βάση εργάτες με τη βοσκή, το άρμεγμα, το τάισμα και το κούρεμα των ζώων.

Οι κτηνοτρόφοι της περιοχής έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων έχουν διάθεση να απασχολήσουν σε μόνιμη βάση τους μετανάστες εργάτες. Εντούτοις, όταν εκείνοι αποκτούν άδεια εργασίας και αφού έχουν ανιχνεύσει τις δυνατότητες και τις ευκαιρίες στις αγορές εργασίας της περιοχής, αλλά και ευρύτερα, συνήθως εγκαταλείπουν τον εργοδότη αλλά και την

κτηνοτροφία για να απασχοληθούν σε πιο πλούσιες περιοχές με πιο προσοδοφόρες δουλειές.

Στο σύνολο των περιοχών έρευνας, αν και σε σημαντικότερο βαθμό στην περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων, είναι σύνηθες οι αρχηγοί των αγροτικών εκμεταλλεύσεων να δηλώνουν εργοδότες κάποιου τον οποίο δεν απασχολούν καθόλου, ή να απασχολούν άλλους μετανάστες που δεν εμφανίζονται οι ίδιοι ως εργοδότες τους. Το τελευταίο οφείλεται κυρίως στην έντονη κινητικότητα που επιδεικνύουν οι μετανάστες, οι οποίοι απασχολούνται σε περισσότερους από έναν εργοδότες. Εντούτοις, στις περιπτώσεις όπου δεν απασχολούν καθόλου μετανάστη, αυτό συμβαίνει είτε γιατί θέλουν απλώς να τους βοηθήσουν, δεδομένης της υποχρέωσής τους να δηλώνουν εργοδότη προκειμένου να αποκτήσουν άδεια εργασίας, είτε γιατί ο μετανάστης, αποκτώντας την άδεια, εγκαταλείπει τον εργοδότη ή/και την περιοχή. Περαιτέρω διερεύνησης ίσως χρήζει η αίσθηση που υπάρχει σε αρκετούς ερωτώμενους ότι κάποιοι εργοδότες το κάνουν για να προσπορίζονται χρήματα από τους μετανάστες που εξυπηρετούν.

Στο σύνολό τους, οι κάτοχοι αγροτικών εκμεταλλεύσεων εκτιμούν ότι το κόστος των μεταναστών δεν είναι πια χαμηλό. Σύμφωνα με όσα δηλώνουν, οι αμοιβές προσεγγίζουν εκείνες των Ελλήνων, καθώς τους παρέχεται επιπλέον τροφή και, στους μόνιμους εργάτες, κατάλυμα. Τα μεροκά-

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Μεροκάματα εποχικών εργατών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των περιοχών έρευνας

Ύψος μεροκάματου (σε €)	Περιοχή έρευνας		
	Γεωγραφική ενότητα στο Νομό Ιωαννίνων (% των εργοδοτών)	Δήμος Φαναρίου (% των εργοδοτών)	Δήμος Φιλιππιάδας (% των εργοδοτών)
10 έως 20	7,55%	1,22%	0,00%
20 έως 25	7,55%	6,10%	23,53%
25 έως 30	45,28%	46,34%	23,53%
30 έως 40	16,98%	39,02%	41,18%
40 έως 50	13,21%	4,88%	11,76%
Άλλο	9,43%	2,44%	0,00%

ματα που πλήρωσε το 2005 στους εποχικούς εργάτες το 45% περίπου των εργοδοτών στην περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων και το Δήμο Φαναρίου είναι της τάξης των 25-30 ευρώ, ανάλογα με τις ώρες απασχόλησης και το είδος της δουλειάς. Περίπου το 40% των εργοδοτών στους Δήμους Φιλιππιάδας και Φαναρίου πλήρωσε, αντίστοιχα, 30 ως 40 ευρώ. Γενικά, τα μεροκάματα των μεταναστών στην περιοχή έρευνας του Δήμου Φαναρίου είναι υψηλότερα σε σχέση με εκείνα στις άλλες δύο περιοχές, καθώς το 90% περίπου των εργοδοτών πληρώνει από 25 έως 50 ευρώ (στις άλλες δύο περιοχές το ποσοστό αυτών είναι 75% περίπου).

Οι μόνιμα απασχολούμενοι πληρώνονται μετρητοίς κάθε μήνα, αν και κάποιοι επιλέγουν να πληρώνονται μετρητοίς κάθε φορά που φεύγουν για τη χώρα τους. Αυτό αποτελεί ένδειξη μιας στρατηγικής μεγιστοποίησης των αποταμιεύσεών τους. Οι μισθοί κυμαίνονται από 300 έως 400 € για τους μόνιμα απασχολούμενους στις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις της περιοχής έρευνας του Νομού Ιωαννίνων. Στις χοιροτροφικές επιχειρήσεις του Δήμου Φιλιππιάδας οι μετανάστες μόνιμοι εργάτες αμείβονται με 500 έως 700 €.

Η αξιολόγηση της ποιότητας της παρεχόμενης εργασίας από τους μετανάστες στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις δεν είναι εύκολη για τους εργοδότες, καθώς στις ανειδίκευτες δουλειές που κάνουν οι μετανάστες η ποιότητα δεν αποτελεί προτεραιότητα. Δυσκολίες παρουσιάζει και η

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Τρόπος πληρωμής μόνιμων εργατών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις των περιοχών έρευνας

Τρόπος πληρωμής μόνιμων εργατών	Περιοχή έρευνας		
	Γεωγραφική ενότητα στο Νομό Ιωαννίνων (% των εργοδοτών)	Δήμος Φαναρίου (% των εργοδοτών)	Δήμος Φιλιππιάδας (% των εργοδοτών)
Μετρητοίς κάθε εβδομάδα	2	1	1
Μετρητοίς κάθε μήνα	39	4	2
Μετρητοίς κάθε μέρα/ώρα	10	4	2
Μετρητοίς κάθε φορά που φεύγει για τη χώρα του	15	3	1
Μετρητοίς κάθε χρόνο	1	0	0

σύγκριση της ποιότητας της δουλειάς των μεταναστών με αυτής των Ελλήνων, οι οποίοι δεν απασχολούνται, πλέον, σε παρόμοια αντικείμενα. Σε γενικές γραμμές και σε ό,τι αφορά στην ποιότητα της δουλειάς των μόνιμα απασχολούμενων μεταναστών, οι εργοδότες είναι γενικά ικανοποιημένοι. Αυτό συμβαίνει σε μεγαλύτερο βαθμό στην περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων σε σχέση με τις άλλες δύο περιοχές, καθώς το 40% αυτών την αξιολογεί ως αρκετά ή και πολύ υψηλή, και σε ποσοστά ακόμη μεγαλύτερα θεωρούν ότι είναι υψηλότερη από την ποιότητα της δουλειάς των Ελλήνων. Συχνά οι εργοδότες συναρτούν την ποιότητα με την εθνικότητα, σε συνδυασμό με το αντικείμενο δουλειάς. Για παράδειγμα, οι Αλβανοί δεν είναι καλοί στη βοσκή, ενώ είναι καλύτεροι απασχολούμενοι ως μάστορες στις οικοδομές. Επιπλέον, οι εργοδότες συνδέουν την ποιότητα εργασίας με το χαρακτήρα κάθε ανθρώπου.

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΙΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

Όσον αφορά στις επιχειρήσεις, από την ανάλυση των δεδομένων που αφορούν στον αριθμό των απασχολούμενων σε αυτές είναι φανερό η έλλειψη Ελλήνων στην περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων, όπου μόλις 9 Έλληνες απασχολούνται μόνιμα στις 5 επιχειρήσεις του δείγματος, όταν στις 15 επιχειρήσεις της περιοχής Φιλιππιάδας απασχολούνται 160. Αντίθετα, παρουσιάζεται σημαντική απασχόληση μεταναστών και ομογενών ως μόνιμα εργαζομένων στις επιχειρήσεις της περιοχής του Νομού Ιωαννίνων (20 και 6, αντίστοιχα, όταν στη Φιλιππιάδα απασχολούνται 32 και 1 αντίστοιχα) αλλά και ως εποχικά απασχολούμενων (11 μετανάστες και ομογενείς στην περιοχή του Νομού Ιωαννίνων σε σχέση με, μόλις, 2 στην περιοχή Φιλιππιάδας). Κύρια εθνικότητα των απασχολούμενων στις επιχειρήσεις είναι η αλβανική.

Φαίνεται ότι οι εργοδότες προτιμούν, εφόσον υπάρχουν, να απασχολούν Έλληνες αντί για μετανάστες (60% των εργοδοτών), αν και το 40% στην περιοχή του Νομού Ιωαννίνων θεωρεί ότι δεν είναι κριτήριο επιλογής η εθνικότητα, όπως και το 13,3% στη Φιλιππιάδα, όπου επιπλέον το 20% δεν θα προτιμούσε Έλληνες για απασχόληση στην επιχείρησή του.

Σημαντική διαφοροποίηση φαίνεται να παρουσιάζεται και στο αντικείμενο απασχόλησης ανάλογα με την εθνικότητα, καθώς οι Έλληνες και στις τρεις περιοχές δεν απασχολούνται σε ανειδίκευτες δουλειές αλλά κυρίως κάνουν τις πιο εξειδικευμένες δουλειές, ενώ οι μετανάστες κάνουν όποια δουλειά τους ζητείται ή απασχολούνται με τις ανειδίκευτες δουλειές.

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Σε όλες τις περιοχές έρευνας είναι συνήθης η απασχόληση μελών της οικογένειας στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Η απασχόληση μεταναστών στην εκμετάλλευση φαίνεται να έχει επίδραση κυρίως στις συζύγους των κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων της περιοχής έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων, καθώς το 27,5% αυτών σταμάτησε να εργάζεται στην εκμετάλλευση και ασχολείται με το νοικοκυριό, το 15% έχει στη διάθεσή του περισσότερο ελεύθερο χρόνο, ενώ όσες παρέμειναν στην εκμετάλλευση ασχολούνται με λιγότερο βαριές δουλειές (25%), κάνουν και κάποια άλλη δουλειά (5%) ή ασχολούνται περισσότερο με την οργάνωση (2,5%). Αντίθετα, στην περιοχή του Φαναρίου και της Φιλιππιάδας δεν επηρέασε σε σημαντικό βαθμό την απασχόληση μελών της οικογένειας στην εκμετάλλευση και, κατ' επέκταση, τη λειτουργία της.

Είναι αναμενόμενο, κατά συνέπεια, σε αρκετά υψηλότερο ποσοστό οι κάτοχοι εκμεταλλεύσεων στην περιοχή των Ιωαννίνων να αξιολογούν ως σημαντική έως πολύ σημαντική τη συμβολή της απασχόλησης των μεταναστών στις επαγγελματικές τους δραστηριότητες, που επηρεάζει θετικά τη λειτουργία της εκμετάλλευσης (77,6%), καθώς πιστεύουν ότι δεν θα μπορούσαν να κρατήσουν αλλιώς την εκμετάλλευση (62,3% σε σχετική ερώτηση με δυνατότητα πολλαπλών απαντήσεων), μπόρεσαν να ασχοληθούν καλύτερα με την οργάνωσή της (31,2%), μπόρεσαν να μεγαλώσουν την εκμετάλλευση (18%), ενώ με συχνότητα 23% δηλώνουν ότι κουράζονται

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Συμβολή της απασχόλησης των μεταναστών στις επαγγελματικές δραστηριότητες των εργοδοτών

Αξιολόγηση της συμβολής των μεταναστών	Περιοχή έρευνας		
	Γεωγραφική ενότητα στο Νομό Ιωαννίνων (% των εργοδοτών)	Δήμος Φαναρίου (% των εργοδοτών)	Δήμος Φιλιππιάδας (% των εργοδοτών)
Πολύ σημαντική	28,75%	22,00%	18,75%
Αρκετά σημαντική	27,50%	38,00%	12,50%
Σημαντική	20,00%	16,00%	28,13%
Λίγο σημαντική	15,00%	16,00%	28,13%
Καθόλου σημαντική	8,75%	8,00%	12,50%

λιγότερο και τους μένει περισσότερος χρόνος που μπορούν να αξιοποιήσουν κάνοντας και άλλη δουλειά. Στις περιοχές του Φαναρίου και της Φιλιππιάδας το ποσοστό που εκτιμά ότι οι μετανάστες επηρέασαν θετικά τη λειτουργία της εκμετάλλευσης είναι αρκετά μικρότερο (περίπου 60%), ενώ υπάρχει μεγαλύτερη ισορροπία στις συχνότητες των ερμηνειών που δίνουν για τη θετική επίδραση.

Το σύνολο όσων θεώρησαν ότι η επίδραση των μεταναστών ήταν αρνητική ή και αρνητική θεωρούν ότι αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι μετανάστες δεν γνωρίζουν τη δουλειά κι αυτό έχει, συνήθως, επίπτωση στην ποιότητα της παραγωγής. Συναντώνται εργοδότες που δηλώνουν ότι τους απασχολούν γιατί τους λυπούνται, ενώ δεν τους χρειάζονται, καθώς και κάποιοι που δεν θέλουν να απασχολήσουν ξανά μετανάστη, είτε λόγω του εκσυγχρονισμού της εκμετάλλευσής τους στον οποίο έχουν προβεί, είτε επειδή δεν είναι ικανοποιημένοι από τους Αλβανούς εργάτες που είχαν.

Όσον αφορά στις επιχειρήσεις, όλοι οι επιχειρηματίες της περιοχής έρευνας του Νομού Ιωαννίνων αξιολογούν τη συμβολή της απασχόλησης των μεταναστών ως πολύ σημαντική για την ανάπτυξη των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων, επιδρώντας θετικά στην επιχείρηση (80%). Στη Φιλιππιάδα, δύο στους τρεις επιχειρηματίες θεωρούν ότι η συμβολή των μεταναστών είναι σημαντική έως πολύ σημαντική επιδρώντας στην επιχείρηση θετικά (60%), αν και ένας στους τέσσερις εκτιμά ότι η απασχόλησή τους δεν επηρεάζει σε τίποτα τη λειτουργία της επιχείρησής τους. Στο Δήμο Φαναρίου 70% των επιχειρηματιών αξιολογούν τη συμβολή τους ως σημαντική έως πολύ σημαντική.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έως τώρα επεξεργασία των συλλεχθέντων ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων από εργοδότες μεταναστών επιβεβαιώνει τη βασική υπόθεση της συγκεκριμένης εργασίας. Οι μετανάστες δεν νοούνται αυστηρά ως εργατικό δυναμικό του αγροτικού τομέα, καθώς απασχολούνται σε όλους τους κλάδους της οικονομίας της υπαίθρου και, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, θα έπρεπε να θεωρηθούν ως εργατικό δυναμικό του αγροτικού χώρου. Ωστόσο, φαίνεται ότι ο κυριότερος τομέας απασχόλησής τους, μακράν των υπολοίπων, σε όλες τις περιοχές εξακολουθεί να είναι ο αγροτικός. Αυτό όμως δε συμβαίνει λόγω της εξειδίκευσής τους σε αγροτικές εργασίες αλλά, κυρίως, λόγω της μικρής παρουσίας των υπολοίπων τομέων της οικονομίας, που συνεπάγεται και λιγότερες ευκαιρίες απασχόλησης των μεταναστών εκτός γεωργίας.

Η σημαντικότητα της επίδρασης των μεταναστών διαφοροποιείται ανά περιοχή. Αν επιχειρούνταν η αποτύπωση της σημαντικότητας της ύπαρξης μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού σε κλίμακα, θα κυμαινόταν μεταξύ του «χρήσιμου αλλά όχι απαραίτητου για την εκμετάλλευση/επιχείρηση» και του «απαραίτητου για την επιβίωσή της». Η κλιμάκωση αυτή συναρτάται με τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ της μορφής της εκμετάλλευσης ή της επιχείρησης, του μεγέθους της, της παλαιότητας υποδομών και εξοπλισμού, καθώς και με την απασχόληση ή μη, την ηλικία και τον αριθμό απασχολούμενων μελών της οικογένειας σε αυτή.

Η συμβολή τους στη διατήρηση του πολυλειτουργικού χαρακτήρα των αγροτικών περιοχών της Ελλάδας είναι θεμελιώδης, καθώς προστέθηκε ενεργό εργατικό δυναμικό στον αγροτικό τομέα, όπου υπάρχει, εδώ και χρόνια, πρόβλημα διαθεσιμότητας εργατών. Η διαφοροποίηση της απασχόλησης και των θέσεων εργασίας των μεταναστών σε κάθε περιοχή έρευνας σχετίζεται με τη διαφορετική οικονομική διάρθρωση κάθε περιοχής και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας της. Με άλλα λόγια, όσο περισσότερο ανεπτυγμένοι είναι οι άλλοι τομείς της οικονομίας, τόσο περισσότερο διαφοροποιημένη και πολυλειτουργική είναι η απασχόληση των μεταναστών.

Αυτό που διαφοροποιεί περαιτέρω τις περιοχές έρευνας είναι η διαθεσιμότητα και τα χαρακτηριστικά του ντόπιου εργατικού δυναμικού. Η παρουσία των μεταναστών φαίνεται να είναι ζωτικής σημασίας στην περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων, όπου υπάρχει έλλειμμα ντόπιου εργατικού δυναμικού, και λιγότερο σημαντική στην περιοχή του Δήμου Φαναρίου, όπου το υψηλό κόστος εργασίας των μεταναστών φαίνεται να μην ενισχύει την απασχόλησή τους. Στην περιοχή του Δήμου Φιλιππιάδας, τα μικρότερα μεροκάματα σε σχέση με το Δήμο Φαναρίου και η διατήρηση της ευέλικτης οικογενειακής εργασίας οριοθετούν τη σημαντικότητα της παρουσίας των μεταναστών ενδιάμεσως εκείνης των άλλων δύο περιοχών.

Η απασχόληση των μεταναστών δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά τομεακή, συγκρινόμενη με την απασχόληση του ντόπιου εργατικού δυναμικού. Η σημαντικότητά τους, ίσως, εξαρτάται από την ικανότητά τους να προσαρμόζονται στις διαφοροποιημένες ανάγκες των εκάστοτε τοπικών αγορών εργασίας.

Σκιαγραφώντας τις επιπτώσεις στις περιοχές έρευνας από την απασχόληση των μεταναστών προκύπτει η εκτίμηση ότι η παρουσία των μεταναστών είναι επωφελής για τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τις κατασκευές. Αυτό είναι ευρέως αποδεκτό από τους εργοδότες σε όλες τις

περιοχές έρευνας. Γενικότερα, δύο στους τρεις ερωτώμενους στην περιοχή έρευνας στο Νομό Ιωαννίνων και στη Φιλιππιάδα και τρεις στους πέντε στο Δήμο Φαναρίου πιστεύουν ότι η συμβολή των μεταναστών στις τοπικές κοινωνίες είναι θετική, γιατί αφήνουν χρήματα (ενοίκια σπιτιών, μαγαζιά, κ.λπ.), δίνουν ζωή στις περιοχές αυτές, αυξήθηκε η παραγωγή και διατηρήθηκαν οι εκμεταλλεύσεις. Φυσικά δεν έχουν όλοι την ίδια άποψη. Ως ούτε θετική ούτε αρνητική εκτιμά τη συμβολή τους το 11% περίπου των εργοδοτών και στις τρεις περιοχές, εστιάζοντας στο γεγονός ότι αν και προσφέρουν στις εκμεταλλεύσεις εντούτοις δεν αφήνουν χρήματα στην περιοχή, ενώ όσοι εκτιμούν την παρουσία τους ως αρνητική (ένας στους τέσσερις στην περιοχή έρευνας του Νομού Ιωαννίνων, ένας στους πέντε στο Δήμο Φαναρίου και ένας στους οκτώ στο Δήμο Φιλιππιάδας) θεωρούν ότι είναι αρνητικό για την οικονομία το γεγονός ότι οι μετανάστες στέλνουν τις οικονομίες τους στις χώρες τους, αντί να τις επενδύουν στην Ελλάδα.

Ωστόσο, από τη μέχρι τώρα ανάλυση διαφάνηκε ότι ο πραγματοποιούμενος μετασχηματισμός του αγροτικού χώρου πιθανόν να μη δελεάζει, μέχρι στιγμής, εξωτερικούς παράγοντες, αποτελώντας μια ενδογενή διαδικασία που σε σημαντικό βαθμό εξαντλείται στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των κατοίκων της υπαίθρου, οι οποίοι φαίνεται να θέτουν τους κανόνες και τα όρια πραγματοποίησης της διαδικασίας αυτής. Στο πλαίσιο αυτών των κανόνων και ορίων, αναμφίβολα, περιλαμβάνονται οι μετανάστες, ενώ η διαφοροποίηση της απασχόλησης και των θέσεων εργασίας τους ανά τομέα και, ιδιαίτερα, εντός του αγροτικού τομέα ανά περιοχή, καθώς και του είδους των επιχειρήσεων που απασχολούνται φαίνεται να αποτελεί ουσιαστική παράμετρο του βαθμού εμπλοκής των μεταναστών σε κάθε τομέα και περιοχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Ανθοπούλου Θ., 2001, «Γεωγραφικές διαφοροποιήσεις, χωρικές και κοινωνικές ανασυνθέσεις του υπαίθρου χώρου», στο Ανθοπούλου Θ. και Μωυσίδης Α. (επιμ.), *Από τον αγροτικό χώρο στην υπαίθρο χώρα: Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, σ. 103-148.
- Βαΐου Ντ. και Χατζημιχάλης Κ., 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς – Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας.
- Baldwin-Edwards M. κ.ά., 2004, *Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα*

- standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Μελέτη του Μεσογειακού Παρατηρητηρίου Μετανάστευσης, Ι.Α.Π.Α.Μ. Πάντειο Πανεπιστήμιο για λογαριασμό του Ι.Μ.Ε.Π.Ο.*
- Δαμιανάκος Σ., Ζακοπούλου Έ., Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., 1997, *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου-Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα, Πλέθρον/ΕΚΚΕ.
- ΕΣΥΕ, 2001, *Απογραφή πληθυσμού 2001*.
- ΕΣΥΕ, 2005, *Έρευνα Εργατικού δυναμικού-Β' τρίμηνο 2005*.
- Ευστράτογλου Σ. κ.ά., 1998, *Μελέτη – έρευνα του αγροτικού χώρου – Τελική Έκθεση*, Μελέτη του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, συγχρηματοδοτούμενη από το ΥΠΕΧΩΔΕ και το ΕΤΠΑ.
- Ζακοπούλου Έ., 2000, «Πολυαπασχολούμενοι και γεωργία: Προς μια νέα ανίχνευση ενός πολυδιάστατου φαινομένου», στο Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Ύπαιθρος χώρα - Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Πλέθρον, σ. 115-147.
- Κασίμης Χ., Ζακοπούλου Έ., Παπαδόπουλος Α.Γ., 2003, «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: Μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχ. 111/112, σ. 9-38.
- Κασίμης Χ., Νιτσιάκος Β., Ζακοπούλου Έ., Παπαδόπουλος Α.Γ., 2002, *Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο*, Έρευνα των Πανεπιστημίων Πατρών και Ιωαννίνων, χρηματοδοτούμενη από το Υπουργείο Γεωργίας.
- Λαμπριανίδης Λ. και Λυμπεράκη Α., 2001, *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη – Διαδρομές ευημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.
- Λουλούδης Λ. και Μαραβέγιας Ν., 1999, «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο Κασίμης Χ., Λουλούδης Λ. (επιμ.), *Ύπαιθρος χώρα - Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Πλέθρον, σ. 217-236.
- Παπαδόπουλος Α., 2004, «Το διακύβευμα της αγροτικής ανάπτυξης σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο», στο Παπαδόπουλος Α.Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 13-49.
- Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών, 2006, *Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007-2013*.
- Ψημμένος Ι., 1998, «Δημιουργώντας χώρους κοινωνικού αποκλεισμού: Η περίπτωση των Αλβανών ανεπίσημων μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 221-273.

Ξενόγλωσση

- Ambrosini M., 2002, «Without direction, but not casually: Matching immigrants to local labor markets», *Sociologia del Lavoro*, vol. 88, pp. 99-114.
- Baldwin-Edwards M., 2001a, «Southern European labour markets and immigration: A structural and functional analysis», *The Greek Labour Yearbook 2001*.
- Baldwin-Edwards M., 2001b, «Semi-reluctant hosts: Southern Europe's ambivalent response to immigration», *Working Paper* no 3.

- Baldwin-Edwards M., 2002, «Southern European labour markets and immigration: A structural and functional analysis», στο ΙΑΠΑΔ, *Απασχόληση 2002*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ.157-174 (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.mmo.gr/pdf/publications/mmo_working_papers/MMO_WP5.pdf).
- Corkill D., 2001, «Economic migrants and the labour market in Spain and Portugal», *Ethnic and Racial Studies*, vol. 24, no 5, pp. 828-844.
- Efstratoglou S., Papadopoulos A.G., Efstratoglou A., Kourousi E., 2001, «National Report - Greece», Final Report, Agricultural University of Athens.
- European Commission, 2005, «Rural development in the EU», (MEMO/05/215), Brussels, DG for Agriculture.
- Fakiolas R., 2000, «Migration and unregistered labour in the Greek economy», R. King, G. Lazaridis and C. Tsardanidis (eds), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London, Macmillan Press, pp. 55-78.
- Gray J., 2000, «The Common Agricultural Policy and the re-invention of the rural in the European Community», *Sociologia Ruralis*, vol. 40, no1, pp. 30-51.
- Halfacree K. H., 1993, «Locality and social representation: Space, discourse and alternative definitions of the rural», *Journal of Rural Studies*, vol. 9, no 1, pp. 23-37.
- Hoggart K. and Mendoza C., 1999, «African immigrant workers in Spanish agriculture», *Sociologia Ruralis*, vol. 37, no 4, pp. 538-562.
- Kasimis C., 2004, «Recent migration flows to Greece: Evidence from the 2001 Greek census», Ανακοίνωση σε συνέδριο *New Perspectives on Albanian Migration and Development*, 16-17 Σεπτεμβρίου 2004, Korce, Αλβανία.
- Kasimis C., Papadopoulos A.G., 2005, «The multifunctional role of migrants in the Greek countryside: Implications for the rural economy and society», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 31, no. 1, pp. 99-127.
- Kasimis Ch., Papadopoulos A.G., Zakopoulou E., 2003, «Migrants in rural Greece», *Sociologia Ruralis*, vol. 43, no 2, pp. 167-184.
- King R. and Mai N., 2004, «Albanian immigrants in Lecce and Modena: Narratives of rejection, survival and integration», *Population, Space and Place*, 10, pp. 455-477.
- King R., 2000, «Southern Europe in the changing global map of migration», R. King, G. Lazaridis and C. Tsardanidis (eds), *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*, London, Macmillan Press, pp. 1-26.
- Lianos T., Sarris A. and Katseli L., 1996, «Illegal migration and local labour markets: the case of northern Greece», *International Migration*, vol. 34, no 3, pp. 449-484.
- OECD, 1999, «Clandestine immigration: Economic and political issues», στο SOPEMI, *Trends in International Migration-Continuous Reporting System on Migration*, Annual Report.
- Reyneri E., 1999, «Unemployment Patterns in the European Countries: A Comparative View», DML-online, no. 1 (Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα www.lex.unict.it/DML-online).
- Reyneri E., 2003, «Immigration and the underground economy in new receiving South European countries: Manifold negative effects, manifold deep-rooted causes», *International Review of Sociology*, vol. 13, no 1.

- Reyneri E., 2004, «Immigrants in a segmented and often undeclared labour market», *Journal of Modern Italian Studies*, vol. 9, no. 1, pp. 71-93.
- Sole C. and Parella S., 2003, «The labour market and racial discrimination in Spain», *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 29, no. 1, pp. 121-140.
- Venturini A., 1999, «Do immigrants working illegally reduce the natives' legal employment? Evidence from Italy», *Journal of Population Economics*, vol. 12, pp. 135-154.